

Hernhuutliku vennastekoguduse tegevus Eestis ja Lätis

**Ettekanne on peetud rahvusvahelisel konverentsil MORAVIAN 6.-18.10. 2009
Suchdol nad Odrou´s /Zauchtel´is**

Paul Neustupny, Berlin

Peaaegu kogu tänapäeva Eestit ja Lätit hõlmanud piirkonda nimetati pikka aega Liivimaaks, seega räägime „hernhuutliku vennastekoguduse tööst Liivimaal“. Milline oli Liivimaa ning selle elanike poliitiline ja sotsiaalne olukord aastal 1729, kui Määrimaa mees Christian David esmakordselt seda piirkonda külastas?

13. sajandi algul anastasid saksa rüütliordud Liivimaa põliselanikud eestlased ja lätlased. Kuid Liivimaa territooriumi ei koloniseeritud suure hulga saksa talupoegade ja käsitööliste sisetoomisega, tekkis vaid väikesearvuline, kuid mõjukas madalamatest rüütlistest aadlike kiht, kellele vallutatud maa kuulus ja kes valitsesid kohalike pärisorjaks muudetud talupoegade üle.

Ristiusk jõudis Liivimaale saksa rüütlite kaudu. Lätlased ja eestlased loobusid küll formaalselt oma paganlikust usust, kuid ohverdasid siiski salaja jumalatele küngastel, metsas ja mere ääres ning toimetasid maagiliste tantsude ja lausumistega riitusi (2). Seda ei suutnud palju muuta ka 1521. aastal Baltikumi jõudnud luterlik reformatsioon. Poliitiliselt olid Saksa rüütliordu riigid tol ajal üle minemas ilmaliku valitsuse ja vahetuvate valitsejatega riikideks. Kuni 18. sajandi alguseni oli Liivimaa rootslaste valduses, kes kujundasid riigi valitsuse ja kiriku oma eeskuju järgi. Saksa aadlil, kelle heaks eesti pärisorjad töötasid, oli patronaadiõigus evangeelse luterliku kiriku üle, mis oli toona põhiline denominatsioon, seetõttu valiti ametisse eranditult vaid sakslastest pastoreid. Sageli kaasnes pastoriametiga ka mõisasuurene maaomand. Seega kuulusid pastorid oma alamate silmis valitsejate hulka, kellele lisaks kümnise maksmisele tuli ka maad harida. (1)

Aastal 1700 puhkes Rootsi ja Venemaa vahel Põhjasõda, mis kestis kaua ning oli niisama laastav nagu Kolmeküneaastane sõda Kesk-Euroopas. Lisaks kaasnes sõjaga katkuepideemia. 1710 kapituleerus Tallinn, 1721 lõppes sõda Uusikaupunki rahuga. Tsaar Peeter I oli sõja võitnud ning Eestist ja Liivimaast said ligi 200 aastaks Venemaa provintsid. Venelased aga nendesse provintssidesse elama ei asunud ning baltisaksa aadel säilitas oma ülemvõimu ja identiteedi.

Maa oli laastatud, mõisad maha põletatud, aadel vaesunud ja kirikud varemeis. Eestlaste ja lätlaste jaoks olid saabunud rasked ajad. Kombed lõtvusid ja moraal käis alla. Teoorjuse maht aina suurenes. Saksa aadel ja luteri kiriku vaimulikud hakkasid pärisorje üha enam ihunuhtlusega karistama, sageli ülekohtuselt. Julmad, äkkvihast ajendatud karistusviisid ning pärisorjadest talupoegade peaaegu olematud õigused mõjusid masendavalt. Kuna aadlikest mõisomanikud olid peaaegu eranditult ohvitseri auastmega, nõudsid nad oma alamatelt lausa sõjaväelikkude distsipliini. Selle tagajärjel kasvasid eestlaste ja lätlaste seas plahvatuslikult paganlik usk ja vastavad riitused, mida ei olnud suudetud senini täielikult välja juurida. Formaalselt täideti luterlastena kõiki kiriklikke kohustusi, mida ei olnud sugugi vähe, kuid südameis puudus piibellik usk. Luterlik kirik oli olukorra ees võimetu. Saksa valitsejate kihti ning eestlastest ja lätlastest alamaid lahutav kuristik süvenes veelgi. (2)

Saksa parunite ja pastorate hulgas leidis siiski ka neid, kes seda lootusetust kaine pilguga vaatasid ning tundsid kristlastena Jumala ees vastutust olukorda muuta. Nende seas olid näiteks kindral von Campenhausen, krahvinna von Hallert ja teised. 18. sajandi algul saabusid Baltikumi jutlustajad Saksamaalt, keda oli mõjutanud Halle pietism (Liivimaal teoloogiat ei õpetatud). Nii hakkas pietism koguma jüngreid ka aadlike seas. Pietistlike ideedega kaasnes huvi talupoegade sotsiaalse ja vaimuliku olukorra, külakoolide rajamise ja piibli tõlkimise vastu (Uus Testament tõlgiti eesti keelde 1676 ja läti keelde 1689).

Pietistlik aadel otsis algusest peale kontakti tekkiva vennastekogudusega Herrnhutis ja krahv Zinzendorfiga. Aastail 1726 ja 1727 pidasid kindral von Hallert ja krahv Zinzendorf kirjavahetust, kus von Hallert palus saata õpetajaid seminari, mille ta plaanis oma Wolmari mõisa (tänapäeva Valmiera Lätis) rajada (1). Niisiis olid vennastekogudus ja krahv Zinzendorf Liivi- ja Eestimaal väga oodatud. 1729. aastal tegid Christian David ja Timotheus Fiedler esimese reisi, mis pani aluse vennastekoguduse arvuliselt suure diasporaa tekkele (3). Nad külastasid Riit, Wolmari (peatuti kindral von Hallerti lese juures) ja Revalit (tänapäeva Tallinn). Samuti oli neil tihe kontakt talupoegadega ning nad said nende olukorra kohta oma läti võõrustajatelt palju teada. Christian David õppis esimesena ka läti keelt. 1730. aasta keskel tulid nad lühikeseks ajaks tagasi. 1735. aastal otsustas tulla piiskop David Nitschmann ja 1736. aastal Krahv Zinzendorf.

Zinzendorfi kolm kuud kestnud reis aastal 1736, mis läbis ka Berliini ja Königsbergi, oli üks edukamaid tema elus (3). Seda võib pidada lausa võidukäiguks (1). Ta külastas Riit, Wolmari, Revalit ja tagasiteel taas Riit ning pidas rahvast pungil kirikutes mitmeid jutlusi. Tema isiksus ja sõnum võeti vaimustusega vastu mitte ainult aadli seas, vaid ka vaimulike ja linnakodanike hulgas. See avas ukse vennastekoguduse edasisele tööle järgnevatel aastakümnetel. Zinzendorf töötas von Hallerti lese õhutusel välja nn „Liivimaa plaani“, milles hernhuutlaste vennastekogudus pakkus oma vendi aitama tööga ülekoormatud luteri pastoreid, kui need seda vajavad. Vendade ülesanneteks olid peamiselt piiblitundide pidamine, praktiline töö ja väikegruppides kogunevate koguduseliikmete juhtimine aktiivsele kaastööle koguduses, kusjuures pastori positsioon jäi puutumatuks. See oli klassikaline diasporaatöö. Hingeohiutöös vajasisid need vennad kohalike usklike, nn „kohalike töötajate“ abi, kes nad järk-järgult ka välja vahetasid.

Aastal 1738 jõuti viimaks rahvakooli õpetajate seminari loomiseni von Hallerti lese mõisa-maadele. Seminari oli kutsutud juhtima Jena linnast magister Buntbart (1). Samal aastal saabus mõisa Määrimaa mees Christian David, kelle jutlused koos teiste vendade tööga, keda saabus 1740. aastani ligi 50, päästsid valla ärkamise, mis levis kiirelt kogu Liivimaale. Vennad töötasid kohaliku rahva seas arstide, õpetajate või käsitöölisena ning kandsid vabal ajal hoolt usuliselt ärganud lätlaste ja eestlaste eest erinevates kihelkondades. Nad jagasid oma kasinat elu vaevatud talupoegadega, võitsid nende usalduse ning murdsid nõnda eestlaste ja lätlaste vihavaenu kõikide sakslaste vastu. Algul vihati, pilgati ja teotati ka vennastekoguduse vendi kui sakslasi. Vennad aga suhtusid kohalikku rahvasse ühes nende paganliku ohvrikultusega tõsiselt ning muutsid Jeesuse vereohvrilt jutlustades nende meelsust. (2)

Suure läbimurde töid vennastekoguduse vendade pakutud „veerandtunnivestlused“ – pihitunnistused, mille käigus võisid eestlased ja lätlased oma deemonlikest sidemetest ja vanadest paganlikest kommetest lahti öelda. Pärast niisugusi vestlusi läksid pärisorjadest talupojad oma isandate juurde ja andsid neilt varastatud asjad tagasi. Eestlased ja lätlased tegid ise oma paganlikud ohvripaigad maatasa. Näiteks Lätis, Urbsi kihelkonnas hävitasid talupojad omal initsiatiivil juba 1736. aastal 24 kohalikku paganlikku ohvripaika (2).

Vennad võitsid talupoegade poolehoidu oma jutlustamise viisi, südamest tuleva emotsionaalse kristluse, laulude, läti ja eesti keele pruukimise ning eelkõige oma sõbraliku hoiaku tõttu, mida sakslastelt ei oodatud. Juba 1739. aasta lõpus käis koosolekutel korrapäraselt 5 000 inimest. 1742. aasta lõpuks teatati tööst juba 14 000 kuni 15 000 „kohalikuga“ (1).

Oli alanud ärkamine, mis puhkes esmalt lätlaste ja siis eestlaste seas. Eriti sügavalt haaras see ärkamine Oeseli saarel (tänapäeva Saaremaa) elanud eestlasi. Sealsed talupojad olid kõige täbaramas olukorras. Aadlikud, ligi 25 omavahel suguluses olevat perekonda, kes olid hõivanud kõik avalikud ametid, tegid saarel oma alamatega, mida iganes soovisid. (2)

Ärkamine tabas kogu saare elanikkonda, ka aadlikke ja sakslastest kodanikke. Sellest ei jäänud puutumata ükski kihelkond ega küla. Kõrtsid jäid tühjaks, prassimised pulmade ja laste ristimise puhul lakkasid. Uus töösse suhtumine parandas mõisahärrade ja nende alamate suhet. Peagi ei suutnud koosolekupaigad usklike enam mahutada ning koosolekuid tuli pidada lageda taeva all. (2)

Tormilise alguse järel hakkasid vennad üles ehitama kindlaid struktuure. Üksikute koguduste juhtimine läks üle „kohalike“ kätte. Tekkisid lahkkelid luterliku kirikuga. 1743. aastal keelas keisrinna Jelizaveta Petrovna hernhuutlaste vennastekoguduse tegevuse Venemaal, ent vennastekogudus tegutses sellest hoolimata põranda all edasi. Tuli ka tagakiusuga silmitsi seista. Teatud määral tõi olukorrale leevendust valitseja vahetus Venemaal. Vennastekogudus puhkes uuesti õitsele 1801. aastal, kui tsaariks sai Aleksander I, kes oli euroopa kristlusele väga avatud ja suhtus vennastekogudusse soosivalt. Hernhuutliku vennastekoguduse töö Eestis ja Lätis kasvas kuni 19. sajandi keskpaigani ning selle hiilgeaeg kestis seega üle 100 aasta. (1)

Hernhuutlik vennastekogudus rajas mõisamaadele puidust palvemaju. Guntram Philipp koostas vastavate allikate põhjal Eesti ja Läti (Liivimaa) palvemajade nimistuid: 1738. ja 1840. aasta vahel rajati 253 palvemaja (4a), aastaks 854 oli palvemaju juba 276 (4b). Ühes 1857. aastast pärinevas aruandes peasinodile on nimetatud „hoolt kantavate hingede“ arvuks 83 272. Võrdluseks olgu öeldud, et Inglismaa ja USA vennastekogudustes kokku loeti liikmete arvuks toona vaid 11 998 täiskasvanut (4b). Philippi arvutuse kohaselt käis toona vennastekoguduse koosolekutel ainuüksi Eestis 9,6% kogu elanikkonnast, Oeselil (tänapäeva Saaremaal) aga 15,5% (4c).

Hernhuutlikul vennastekogudusel oli märkimisväärne mõju maa sotsiaalsele ja majanduslikule elule. Isiklik usk Jumalasse andis eestlastele ja lätlastele uued väärtushinnangud, uue identiteedi ja küpsuse. Kasvatus, haridus ja pärisorjusest vabanemine tõid kaasa täiesti uue vaimse ja ühiskondliku vabaduse, mida varem ei oldud kogetud. „Kohalikud“ teadvustasid ja arendasid oma võimeid ning kasvasid neile usaldatud ülesannetes. Nüri ükskõiksus, alkoholism jms asendusid distsiplineeritud ja askeetliku eluviisiga, mis tõi majandusliku edu ning heaolu. (4d)

Vennalikult meelestatud balti aadel avas oma südame eesti ja läti rahva eluviisidele, tõrjus otsustavalt saksastumist ja toetas rahvuslikku ärkamist. Mõned neist pühendasid oma elu suure armastusega eestlastele ja lätlastele. Näiteks Karl A. Chr. von Bruining (1782-1848), kes edendas väga aktiivselt talurahvakoole, lasi end matta eesti surnuaiale, et puhata „rahva keskel, kellele ta süda kuulus“. Teda oli ära saatmas suur hulk vennastekogudusse kuuluvaid eestlasi (4e).

Kirjandus:

- (1) Kuták, Tomáš: Jednota bratrská v Pobaltí. (Vennaste Uniteet Baltikumis.) Vydal Bratrský listář, Společnost pro uchování a rozvíjení dějinného odkazu Jednoty bratrské, jako Přílohu 1-1997.
See kaheksaleheküljeline artikkel annab hea ülevaate hernhuutliku vennastekoguduse ajaloost Baltikumis. Tegemist oli ainsa mulle kättesaadava tšehhikeelse allikaga selle teema kohta.
- (2) Beyreuther, Erich: Die große Zinzendorf-Trilogie. Band 3, Zinzendorf und die Christenheit. (Suur Zinzendorfi triloogia. 3. köide, Zinzendorf ja kristlus.) Verlag Francke, Marburg an der Lahn, 1988. (ISBN 3-88224-600-6). Leheküljed 128-137.
Põhjalik ja mahukaim saksakeelne trükis Zinzendorfi kohta (ligikaudu 850 lehekülge).
- (3) Weinlick, John R.: Hrabě Zinzendorf. (Tõlgitud ameerika originaalist Count Zinzendorf.) Vydal STEFANOS, Jindřichův Hradec 2000. Leheküljed 87 ja 128.
Väga kaasakiskuv ja ülevaatlik Zinzendorfi biograafia, autoriks sakslastest vanemate poeg, Petlemmas asuva Moraavia teoloogilise seminari (Moravian Theological Seminary in Bethlehem) professor ja Moraavia kiriku (Moravian Church) vaimulik.
- (4) Philipp, Guntram: Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine unter den Esten und Letten zur Zeit der Bauernbefreiung. (Hernhuutliku vennastekoguduse tegevus eestlaste ja lätlaste seas talurahva vabastamise ajal.) Böhlau Verlag Köln, Wien 1974. (ISBN 3-41292-672-8)
See raamatuna ilmunud G. Philippi väitekirj on tänaseni mahukaim (480 lehekülge) ja põhjalikem selleteemaline saksakeelne trükis.

- (4a) Philipp, lk 410-411
 - (4b) Philipp, lk 220
 - (4c) Philipp, lk 221
 - (4d) Philipp, lk 361-362
 - (4e) Philipp, lk 286 ja 361
-

Saksa keelest tõlkinud Kaire Karro.

Avaldatud internetileheküljel www.go-east-mission.de detsembris 2009.

Teised keeled:

saksa [keeles](#)

tsehhi [keeles](#)

inglise [keeles](#)

läti [keeles](#)